

- Ko su, najčešće, glasnogovornici/e?
- Da li se uočava rodno stereotipn jezik u priručnicima: *učenik, građanin, predsednik, nastavnik* i da li se o tome diskutuje?
- Šta su učenici/e poneli sa sobom u vezi sa odnosima polova?
- Da li su neke radionice, po mišljenju nastavnika/ca, imale neželjene efekte (učvršćivanje rodnih stereotipa, npr.)?
- Šta nastavnici/e misle da deca u ovom uzrastu mogu i treba da nauče o odnosima ravnopravnosti između polova? Kako se u ovom uzrastu taj problem manifestuje?

Pitanja zajednička za neke razrede

- *Konflikti*: Oko čega se svađaju dečaci i devojčice? Da li se to razlikuje od toga oko čega se svađaju dečaci i dečaci, i devojčice i devojčice? Zašto je to važno? Kako učitelji to obrazlažu? Da li se kao vrste sukoba pominju sukobi između muškaraca i žena? Mama i tata? U realizaciji radionice: da li dečaci i devojčice imaju različite načine rešavanja sukoba (popuštanje/nadmetanje)? Kako nastavnici/ce reaguju? Da li podstiču devojčice da se ne povlače?
- *Nasilje*: Ko češće pribegava nasilju? Zašto? Ko su nasilnici i žrtve? Kakve nadimke nadevaju deca dečacima i devojčicama? Ima li razlike? Nasilje u porodici? Nasilje nad životnjinama: Dečaci? Devojčice?
- *Pol kao izvor razlike*: Koje razlike se uočavaju između polova, koje su njihove posledice, da li se ove razlike uvažavaju? Stereotipi o dečacima i devojčicama: Da li postoje na tom uzrastu? Kako im učitelji/ce objasne da imaju ista prava? Muške i ženske igre: Ko se kako igra? Stereotipi i predrasude o muškarcima i ženama, i dečacima i devojčicama: Odakle dolaze, kako nastaju, kako se održavaju, kako se mogu dovesti u pitanje? Stereotipi o ženskoj i muškoj deci u porodici? Da li postoji različiti tretman?
- *Ko je za šta odgovoran kod kuće*: Dečaci? Devojčice? Mame? Tate? Postoje li razlike u odgovornosti ženskih i muških ukućana? Da li učitelji pokušavaju da dovedu u pitanje te različite odgovornosti?
- *Participacija*: Ima li razlika u opredeljenjima dečaka i devojčica s obzirom na oblike učešća učenika u životu škole? Ako da, zašto? Da li se oblasti participacije dečaka i devojčica razlikuju i kako? Da li ih nastavnici/e podstiču da uoče različite nivoe participacije muškaraca i žena? Da li im objašnjavaju zašto je to tako i kako bi to moglo da se promeni?

- *Promene*: Da li postoji razlika između dečaka i devojčica u tome šta im se dopada, šta ima se ne dopada i šta bi voleli da *promene* u školi? Vizije idealnog sveta: Da li se dečaci i devojčice razlikuju? Kakve su promene potrebne da bi ostvarili svoju viziju? Promene u muško-ženskim odnosima? Slika verovatne i idealne budućnosti: kako su dečaci i devojčice predstavljali svoju verovatnu i idealnu porodičnu i profesionalnu budućnost? Da li se ove budućnosti razlikuju? Kakve su *promene* potrebne da bi ostvarili svoju idealnu budućnost?
- *Problemi*: O čemu devojčice, a o čemu dečaci žele da se čuje njihov glas? Da li se *problemi* na koje ukazuju dečaci i devojčice razlikuju i kako? (npr. sa spiska problema u priručnicima za učenike: uvredljiv govor o suprotnom polu u školi, slabo učešće žena u političkom životu u zajednici)?
- Da li nastavnici/e objašnjavaju da je „građanin” i žena i muškarac? Da li nastavnici/e skreću pažnju učenicima/ama na to da *predsednik, sekretar, odbornik* i ostale visoke državne funkcije mogu popunjavati i muškarci i žene? I da bi trebalo upotrebljavati rodno senzitivan jezik?
- *Moć*: Gde dečaci i devojčice prepoznaju moć? Podela moći u porodici, školi, društvu? Ko se oseća moćnije devojčice ili dečaci? (Kakav je rezultat razgovora sa nastavnici/ama i roditeljima: Ko donosi glavne odluke o životu u školi? Ko je na rukovodećim položajima tela u kojima se donose odluke: žene ili muškarci? Da li nastavnici/e razgovaraju o tome sa učenicima/ama?)
- *Priprema za javnu prezentaciju - podela zadataka*: Poziva goste, predstavlja akciju, dočekuje goste – ima li stereotipne podele (npr. devojčice dočekuju goste)? Ko zakazuje sastanke telefonom: učenici ili učenice? Ko piše pisma u kojima se traži informacija? Ima li pravila? Da li nastavnici/e pokušavaju da razbiju stereotipnu podelu?
- *Javna prezentacija* - Ko su prezenteri – dečaci ili devojčice? Govor tela se uvežbava – ima li razlike u govoru tela dečaka i devojčica?

Pitanja relevantna za pojedine razrede

- Ima li razlike između dečaka i devojčica u izražavanju *osećanja*? Bes? Strahovi? Ljubav? Deca govore o svojim osobinama: da li se razlikuju *osobine* devojčica i dečaka? Čime se ponose dečaci i devojčice? Šta radije dečake, a šta devojčice? Ima li razlike? Da li se razlikuju *želje i potrebe* dečaka i devojčica i načini na koji ih zadovoljavaju? Iz radionice *Znaci ljubavi*: Ima li razlike u tome *kako* *pokazuju ljubav dečaci i devojčice prema svojoj simpatiji*? Da li učitelji ohrabruju iste načine izražavanja ljubavi? (II osnovne)

- Da li se deca snebivaju da dodiruju deo tela u igri *zamak* (i u igri *vajanje na neviđeno*, kad treba da iskopiraju položaj u kome se neki drugi učenik nalazi)? Dečaci, devojčice? (II osnovne)
- Ko je opterećeniji osećanjima krivice dečaci ili devojčice? Ko se više oseća odgovornim za osećanja drugih? Kako se učitelji/ce u tome ponašaju? (II osnovne)
- Oko čega su sukobi sa roditeljima? Mamama? Tatama? (II osnovne)
- *Porodično stablo i stablo bliskosti*: koga učenici/e navode da se sa njima maze, razumeju, od koga uče, s kim se igraju...? Ko zadovoljava najviše potreba učenika? Da li postoji razlika između dečaka i devojčica u tome šta im se dopada, šta im se ne dopada i šta bi voleli da promene u školi? (II osnovne)
- *Nežni gestovi*: da li ih podjednako prave i dečaci i devojčice? Da li učitelji/ce podstiču i dečake da budu nežni? Ili ih u tome sprečavaju („*nisi ti devojčica*”)? (II osnovne)
- Da li se vrednosti i vrline za dečake i devojčice razlikuju? Ko su omiljeni junaci dečaka? Ko su omiljeni junaci devojčica? Koje vrednosti im pripisuju? Kako učitelji/ce podstiču devojčice da pokažu hrabrost i odlučnost, a dečake da pokažu nežnost i pažnju? (II osnovne)
- Šta deca navode: koja se prava krše (ruganje, otimanje užine, ogovaranje, nazivanje ružnim imenima, guranje...)? Ima li razlike između dečaka i devojčica? (II osnovne)
- Da li navode primere pravde/nepравde iz muško-ženskih odnosa? Npr. da li je nepravda ako mama sve radi u kući? Da li je nepravda ako devojčicu zadirkuju zbog izgleda? (IV osnovne)
- *Simulacija intervjua* – ako su glavni donosioci odluka muškarci, u simulaciji njihove će uloge igrati dečaci – ovo može da neprestano obnavlja profesionalne stereotipe. Da li se nešto tako događa? (V osnovne)
- *Efikan građanin/ka*: Da li prema nastavniku/ci muškarci i žene imaju podjednaka znanja, sposobnosti i jednako formirane stavove i posvećenost potrebne za uspešno učestvovanje u društvenom životu (javnom)? (VI osnovne)
- *Mere vlasti*: Da li se nekad desilo i koliko često da se primeri mera vlasti tiču odnosa između polova: kvote za političke položaje, besplatna obdaništa, odsustvo za negu deteta, zabrana diskriminacije prilikom zapošljavanja...? (VI osnovne)
- *Država pruža odgovarajuću pomoć roditeljima u obavljanju dužnosti vaspitanja i obezbeđuje razvoj institucija, objekata i službi za brigu o deci*. Da li su nastavnici/e prodiskutovali o ovom članu sa

učenicima/ama iz perspektive odnosa između polova? Na primer, kome od roditelja je više potrebna pomoć države u razvoju institucija za brigu o deci (obdaništa)? (I srednje)

- *Sukob prava na rad i prava deteta na roditeljsku brigu i negu* – da li su možda o tome razgovarali ili o nekim drugim pravima koja dovode u sukob ljude različitog pola? (I srednje)
- *Deca imaju pravo na zaštitu od seksualnog iskorišćavanja i zloupotrebe, uključujući prostituciju i pornografiju. Odgovornosti roditelja u vezi sa tim pravom su...* Dobro je da se govori o odgovornosti oba roditelja, ali to potpuno prikriva i prenebregava činjenicu asimetrične podele porodičnih uloga roditelja. Da li nastavnici/e o tome diskutuju sa učenicima/ama? Ko su najčešće žrtve seksualnog nasilja među decom? Ko su najčešći počinioci seksualnog nasilja nad decom? Da li se o tome razgovara? Da li nastavnici/e pokušavaju to da povežu sa neravnopravnošću polova? (I srednje)
- *Građanski život, politika i vlast*: Razdvajanje ličnog i javnog života: da li su nastavnici/e to iskoristili za diskusiju o podeli privatno/žensko – javno/muško. Da li su nastavnici/e ovu radionicu iskoristili da skrenu pažnju na to da je i devojka – građankama mesto u javnoj sferi? (II srednje)
- *Pretpostavke građanskog društva*: Da li nastavnik/ca skreće pažnju na *ravnopravnost, zaštitu prava manjina, diskriminaciju, siromaštvo* (iz kartica za učenike) u kontekstu odnosa između muškaraca i žena? (III srednje)
- *Ljudska prava za žene*: Sa kartice sa zadacima: ekonomsko pravo kao ljudsko pravo koje obezbeđuje ekonomsku nezavisnost pojedinca – da li nastavnici/e ukazuju na značaj zaposlenja za žene? (III srednje)
- *Izbor problema za građansku inicijativu*: koliko često je problem povezan sa problemima rodne nejednakosti? (III srednje)
- *Udruženja građana* – pravo na samoorganizovanje: Da li nastavnici/e objašnjavaju učenicima/ama zašto se žene nalaze na listi organizacija za zaštitu prava manjina i marginalizovanih grupa? (III srednje)
- *Udruženja građana* – upoznavanje s radom lokalnih udruženja građana: Koliko često je lokalno udruženje građana sa kojima se učenici/e upoznaju vezano za promociju prava žena ili rodne ravnopravnosti? (III srednje)
- *Planiranje lokalne akcije* – izbor problema: Koliko često su izabrani problemi koji se tiču ravnopravnosti polova? (III srednje)

VII

ANALIZA RODNO OSETLJIVOG SADRŽAJA U GRAĐANSKOM VASPITANJU

GLAVNI NALAZI

Predmet predstavljene analize rodnog sadržaja obrazovnog materijala za predmet Građansko vaspitanje bili su nastavni planovi i programi, kvantitativno pojavljivanje muških i ženskih likova u priručnicima za Građansko vaspitanje, a s obzirom na nekoliko relevantnih dimenzija za prepoznavanje rodnog sadržaja, tematska obuhvatnost priručnika iz perspektive rodni odnosa i skriveni program u realizaciji nastave Građanskog vaspitanja. Na narednim stranicama sumarno su izloženi najbitniji nalazi ovog obimnog istraživanja.

1. S obzirom na nastavne planove i programe, fokus Građanskog vaspitanja u nižim razredima osnovne škole je proces samoosveščivanja i individualizacije učenika/ca. U višim razredima osnovne škole učenici/e upoznaju potrebe i prava dece, podstiče se njihovo aktivno učešće u rešavanju problema u školi i lokalnoj zajednici i usvajaju se temeljne kategorije građanskih kompetencija (građanska prava i slobode, odgovoran i aktivan građanin/ka, građanska odgovornost, individualna prava i opšte dobro i dr.). U Građanskom vaspitanju u srednjoj školi učenici/e se upoznaju sa institucijama demokratskog društva i mehanizmima njihovog funkcionisanja. U ovako koncipiranom programu nema nijedne teme koja se direktno bavi problemima rodni odnosa i rodne (ne)ravnopravnosti.⁴⁶ S druge strane, veliki broj predloženih tema u sadržaju nastavnih programa dozvoljava konkretizaciju s obzirom na pitanja važna za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova.

U sadržaju programa za niže razrede osnovne škole, gotovo sve teme omogućavaju da učenici/učenicke steknu uvid u sopstveno i iskustvo drugih, što otvara socijalno-psihološki prostor za dekonstrukciju usvojenih rodni modela ponašanja i rodni obrazaca percepcije sveta oko sebe. Na tom uzrastu, po nama, treba posebno obratiti pažnju na pitanja izgradnje samopoštovanja i samopouzdanja, pre svega kod devojčica. Takođe je važno skrenuti pažnju na uočavanje i prihvatanje razlika, kao i na proces učenja neagresivni modela samopotvrđivanja, posebno kod dečaka.

Program za više razrede osnovne škole koncipiran je iz perspektive rodne neutralnosti. Iz ove perspektive, problemi zajednice, kao i osnovne kategorije građanskog društva predstavljene su kao univerzalno važeće za sve individue, bez rodnog određenja. U glavnom tekstu smo skrenule pažnju

⁴⁶ Pod pitanjima relevantnim za razumevanje odnosa (ne)ravnopravnosti polova podrazumevamo pitanja društvene organizacije reprodukcije vrste, diferenciranih društveni uloga muškaraca i žena, društvene i kulturne uslovljenosti nekih od osobina muškaraca i žena usvojenih kroz diferenciranu socijalizaciju i konačno odnose između polova u pojedinim društvima u različitim istorijskim periodima.

na to da ovakav pristup može da vodi prenebregavanju posebnih uslova čijim uspostavljanjem žene tek dolaze u poziciju ravnopravnih građanki, koje pod jednakim uslovima kao i muškarci uživaju poštovanje svih ljudskih prava i prednosti demokratskih institucija. Sa stanovišta rodne osetljivosti kategorije građanina/ke potrebno je potpuno redefinisane nastavnih planova i programa, i ostalog nastavnog materijala za više razrede osnovne škole, kako bi predmet Građansko vaspitanje za učenike/ce na ovom uzrastu odgovorio ciljevima osposobljavajućih učenika/ca za kompetentno i efektivno učestvovanje u demokratskom društvu u kome su u jednakoj meri zastupljeni/e i predstavljeni/e svi/e njeni članovi/ce.

U planovima i programima za Građansko vaspitanje za srednju školu nema nijedne teme koja se na direktan način bavi odnosima rodne (ne)ravnopravnosti, ali veliki broj programskih zadataka i predloženih tema daje prostora za uključivanje rodno relevantnih sadržaja. Realizaciji osnovnih ciljeva programa Građanskog vaspitanja za srednju školu znatno bi doprinelo obogaćivanje sadržaja nekom od sledećih tema:

- Društvena konstrukcija rodnih identiteta i razlika.
- Oblici diskriminacije i nasilja zasnovani na rodniim razlikama.
- Upoznavanje sa pravnim okvirom zaštite ravnopravnosti polova.
- Progresivno proširivanje statusa građanina na žensku populaciju kroz izjednačavanje žena i muškaraca pred zakonom, osvajanje prava glasa i izlazak na tržište rada.
- Podudaranje privatne i javne sfere društvene organizacije sa polnom podelom društvenog rada i u tom kontekstu – preduslovi učešća žena u javnoj sferi generalno i političke participacije žena posebno.
- Sukob porodičnih i profesionalnih uloga.
- Polna segregacija u obrazovanju i na tržištu rada.
- Reprerzentacija polova u medijima i pereptuiranje rodnih stereotipa.

2. Analiza predstavljanja rodnih odnosa u priručnicima pokazuje sledeće opšte rezultate. Kvantitativno prisustvo muških i ženskih likova u analiziranim priručnicima je veoma neujednačeno (u celini gledano, predstavljeno je četiri puta više muških nego ženskih likova). Najveći pomak u tom pogledu učinjen je u priručnicima za niže razrede osnovne škole, a

najuspešniji među njima je *Otkrivaonica 4* za IV razred. Za razliku od ovih priručnika, u priručnicima za više razrede osnovne škole gotovo da nema ženskih likova (13 od 947). I u priručnicima za srednje škole veoma je mali broj predstavljenih ženskih likova. Najviše ih je u Priručniku za I razred (*Građansko 1*), sa svakim narednim razredom njihov broj se smanjuje, da bi ženski likovi potpuno nestali iz Priručnika za IV razred (*Građansko 4*).

Tabela 1: Broj likova/osoba prema polu i priručniku

priručnik ⁴⁷	pol/rod			ukupno
	ženski	muški	oba*	
<i>Ja i drugi</i>	153	166	81	400
<i>Otkrivaonica 4</i>	368	388	246	1002
<i>Radna sveska 2</i>	38	170	168	376
<i>Građansko 5</i>	1	161	0	162
<i>Građansko 6</i>	1	186	17	204
<i>Građansko 7</i>	11	535	35	581
<i>Građansko 1</i>	152	574	461	1187
<i>Građansko 2</i>	77	274	386	737
<i>Građansko 3</i>	13	293	406	712
<i>Građansko 4</i>	4	568	10	582
ukupno	818	3315	1810	5943

*Likovi koji su registrovani u materijalu, ali se nije mogao odrediti pol/rod (npr. dato samo prezime autora/ke) ili je dat gramatički rod u množini.

Registrovani broj muških i ženskih likova u velikoj meri zavisi od gramatičkog roda u kome se ovi likovi pojavljuju, a to ima puno veze sa relativnim odnosom rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika upotrebljenog u priručnicima. U nižim razredima osnovne škole prevlađuje upotreba rodno

⁴⁷ Vidi popis priručnika u poglavlju II.

osetljivog jezika u sva tri analizirana priručnika. Rodno stereotipna upotreba jezika je ipak zadržana kod naziva zanimanja (*direktor, pedagog i psiholog*). Za razliku od nižih razreda, priručnici za više razrede osnovne škole pisani su pretežno stereotipnim jezikom (upotrebljava se gramatički muški rod za generičke pojmove: *pojedinač, nastavnik, učenik, građanin*). U priručnicima za I i II razred srednje škole (*Građansko 1 i 2*) podjednako je zastupljena upotreba rodno neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika. U Priručniku za III razred (*Građansko 3*) podjednako je u upotrebi rodno osetljiv (nastavnik/ca) i rodno stereotipna jezik (direktor), dok Priručnikom za IV razred (*Građansko 4*) dominira rodno stereotipni jezik, kao što je bio slučaj sa priručnicima za više razrede osnovne škole.

U analiziranim priručnicima za niže razrede osnovne škole u priličnoj meri je zadržana stereotipna polna podela porodičnih uloga: izuzev Radne sveske za II razred (*Radna sveska 2*), u ulogama roditelja dominiraju ženski likovi, a deca i unuci su mahom dečaci. Preovlađujuća profesionalna uloga su učitelji/ce, predstavljeni/e uglavnom ženskim likovima. Neke druge profesionalne uloge se pojavljuju jedino u *Otkrivaonici 4* za IV razred i ravnomerno su predstavljene i muškim i ženskim likovima. U priručnicima za više razrede osnovne škole i srednju školu preovlađuju uloge u javnoj sferi (političke i profesionalne uloge), kojima dominiraju muški likovi, između ostalog i zbog sistematične upotrebe muškog gramatičkog roda za označavanje naziva funkcija i zanimanja. Retki ženski likovi prikazani su u ulozi učenica ili nastavnica.

Aktivnosti koje obavljaju likovi predstavljeni u priručnicima Građanskog vaspitanja uglavnom su stereotipno podeljene: ženski likovi (tamo gde ih ima) prikazani su u aktivnostima brige, nege, podučavanja i vaspitavanja, a muški u podučavanju, odlučivanju, sportskim aktivnostima i nizu aktivnosti vezanih za raznovrsne uloge u javnoj sferi. Vredi pomenuti Radnu svesku za II razred, u kojoj je učinjen veliki i uspešan napor dekonstrukcije rodno stereotipnih aktivnosti.

Lične osobine prikazanih likova registrovane su samo u priručnicima za niže razrede osnovne škole. U glavnom tekstu smo ukazali na to da odsustvo ličnih obeležja u predstavljanju likova u priručnicima za više razrede osnovne škole i srednju školu proizlazi iz pristupa konceptu „građanina” i javne sfere kao bezličnih, neutralnih (i rodno neutralnih) i ispražnjenih od svakog partikularističkog sadržaja i partikularističkih identiteta. U nižim razredima osnovne škole vidan je pokušaj da se i dečacima i devojkicama pripisuju slične lične osobine, međutim, još uvek preovladavaju stereotipni opisi devojkica kao plačljivih, manipulativnih i pasivnih, a dečaka kao

preduzimljivih, radoznalih, hrabrih, drskih, i neodgovornih (sa izuzetkom Žirafka – deteta žirafe muškog pola iz Radne sveske za II razred, koji je predstavljen kao nežan i brižan).

I porodica i porodične relacije registrovane su samo u priručnicima za niže razrede osnovne škole. U porodičnim relacijama, deca su najčešće predstavljena u relacijama sa majkama i bakama. Potpuna nuklearna porodica je dominantan prikazani model porodice u Priručniku za I i II razred (*Ja i drugi*) i *Otkrivaonici 4*, mada se u ovom poslednjem pojavljuju i alternativne porodice – sa jednim roditeljem ili sa usvojenim detetom. Najviši stepen individuacije deteta postignut je u Radnoj svesci za II razred, a relacije sa roditeljima su predstavljene tako da ne sugerišu nijedan poseban oblik porodice.

Sve poznate osobe predstavljene u analiziranim priručnicima za više razrede osnovne škole su muškarci – mislioci, naučnici, pisci, prosvetitelji, vladari. Slično je i u priručnicima za srednju školu, sa izuzetkom autora priručnika, koji su mahom žene.

3. S obzirom na uključenost rodno osetljivih sadržaja u nastavne materijale, možemo konstatovati veliku razliku između priručnika za učenike/ce od I do IV razreda osnovne škole i priručnika za nastavnike/ce od V do VII razreda osnovne škole. Od izuzetnih napora koji su učenjeni u priručnicima za niže razrede da menjaju stereotipnu patrijarhalnu sliku sveta i uvode principe rodne ravnopravnosti u sve segmente nastavnog materijala, u priručnicima za više razrede nije ostalo ništa. Žene, ženski likovi, njihove aktivnosti i problemi njihovog društvenog angažovanja skoro su potpuno isključene iz tematike kojom se ovi priručnici bave.

U tematskoj analizi priručnika izdvojili smo radionice koje posredno ili neposredno uključuju rodne sadržaje. Najveći broj takvih radionica je zastupljen u priručnicima za I i IV razred srednje škole. U zaključku tematske analize predložili smo gde i na koji način je moguće priručnike za svaki razred dodatno obogatiti rodnim sadržajima, u skladu sa ciljevima predmeta i sadržajem nastavnih planova i programa.

4. Analiza skrivenog programa u realizaciji nastave Građanskog vaspitanja, s obzirom na njen rodno osetljivi sadržaj dala je sledeće rezultate. Uočeno je da i nastavnici/e i učenici/e imaju već izgrađene stereotipe o rodnom ulogama i osobinama učenika: dečaka i devojčica. Mali broj nastavnika/ca prepoznaje rodne stereotipe. Nastavnici najčešće samo prate tekst radionice i ostvaruju njen eksplicitni cilj, dok stereotipi ostaju „neprimećeni”.

Kao što je napomenuto, nastavnici/e se retko bave problemom diskriminacije žena i tome se pristupa kao problemu iz prošlosti ili problemu samo pojedinih patrijarhalnih sredina. Neki nastavnici/e, ipak, skreću pažnju na moderne oblike otvorene diskriminacije žena, pre svega s obzirom na potencijalni sukob prava na rad, prava na rađanje i prava deteta na roditeljsku brigu i negu.

Nastavak obrazovanja na fakultetu i profesionalna karijera se doživljavaju kao neodgovarajuća strategija za žene, suprotstavljena njenoj „primarnoj” ulozi, najčešće u seoskim školama, među učenicima/ama romske nacionalnosti, u tzv. patrijarhalnim sredinama i u srednjim stručnim, trogodišnjim školama. Ponekad je čak i među učenicima/ama iz modernijih sredina duboko ukorenjeno shvatanje, zasnovano na iskustvu, da najveći deo odgovornosti za „kućne” poslove nosi osoba ženskog pola.

U sprovođenju radionica o planiranju profesionalne karijere u okviru nastave Građanskog vaspitanja skoro niko od nastavnika/ca ne dovodi u pitanje da su dodatne obaveze u kući i oko dece neizbežne za žene.

Učešće žena u javnom životu i građanskom aktivizmu je, paradoksalno za predmet Građansko vaspitanje, najmanje promovisano. Građanski aktivizam je predstavljen najčešće kao rodno neutralna kategorija. Iako većina nastavnika/ca opisuje devojčice kao aktivnije učesnice na času i brojnije predstavnice grupa u timskom radu, odustajanje žena od participacije u javnom životu predstavlja se kao *prirodna* posledica njihove *prirodne* uloge da budu supruge i majke.

VIII

PREPORUKE ZAINTERESOVANIM AKTERIMA I INSTITUCIJAMA

Na osnovu rezultata analize programa i nastavnih materijala za Građansko vaspitanje mogu se uputiti preporuke koje se tiču sadržaja programa i priručnika za nastavnike/ce i učenike/ce, normi kojima se uređuje proces obrazovanja, kao i interesnih grupa koje u tom procesu učestvuju. Sa željom da budemo precizne, preporuke smo grupisale u odnosu na aktere i institucije koje učestvuju u procesu obrazovanja. Bitno je naglasiti da se deo opštih preporuka, koje važe za celokupan obrazovni materijal analiziran u obe knjige, mora ponoviti i za našu analizu obrazovnog materijala u Građanskom vaspitanju kako bi rezultati ovog istraživanja i zaključci koji iz njega proizlaze dospeli na prave adrese.

Preporuke za:
autore/ke udžbenika

**Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV) - Centar za razvoj programa i udžbenika
i izdavače udžbenika**

Opšte preporuke (važe za sve planove i programe, udžbenike i priručnike)

- Upotrebljavati rodno osetljiv i rodno neutralan jezik. Koristiti „Predlog uputstava za upotrebu rodno osetljivog jezika u sferi javne komunikacije”, iz *Rod i jezik*, S. Savić, M. Čanak, V. Mitro i G. Štasni, Futura publikacije i Ženske studije i istraživanja, Novi Sad, 2009.
- Uravnotežiti broj muških i ženskih likova prikazanih na slikama i u tekstu.
- Izbegavati stereotipno predstavljanje profesionalne sfere kao sfere muškaraca.
- Predstavljati žene u profesionalnim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje žena u „tipično” ženskim profesijama.
- Prikazivati žene u rukovodećim ulogama.
- Upotrebljavati i ženski rod kad se govori o profesionalnim i rukovodećim ulogama.
- Izbegavati predstavljanje javne i političke sfere kao sfere muškaraca.
- Predstavljati prošlost i iz perspektive doprinosa od strane žena.
- Uravnotežiti predstavljanje muških i ženskih znamenitih ličnosti.
- Predstaviti uspeh i postignuće kao rezultat individualnog napora i muškaraca i žena.
- Ukazati i na ženske pretke.
- Predstavljati muškarce u poslovima nege dece i održavanja domaćinstva.
- Izbegavati pripisivanje stereotipno muških ili ženskih osobina.
- Uravnoteženo predstavljati sve modele porodice.
- U okviru nastavnog programa uključiti rodnu perspektivu u sve teme, gde god je to moguće.

Posebne preporuke za predmet Građansko vaspitanje:

- Uključiti u sadržaj Građanskog vaspitanja radionice koje se direktno bave problemima rodne (ne)ravnopravnosti i koje to imaju *u naslovu*.
- Uvesti procenjivanje udžbenika i priručnika iz perspektive njihovog direktnog i posrednog rodno sadržaja.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja uvesti radionicu o podeli odgovornosti u privatnoj sferi.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja za srednje škole uvrstiti radionicu o temi *Ljudska prava za žene i pretpostavke njihovog ostvarivanja*.
- U sadržaj Građanskog vaspitanja uključiti dobro osmišljene radionice o konkretnim oblicima diskriminacije žena, različitih seksualnih orijentacija i generalno, alternativnih stilova života.

Preporuke za :
Nacionalni prosvetni savet

- U skladu sa prihvaćenim Milenijumskim ciljevima razvoja, uvrstiti *bolje razumevanje rodne dimenzije društvene organizacije* u strateške ciljeve razvoja obrazovanja u Srbiji;
- Započeti javnu raspravu o standardizaciji rodno osetljivog jezika;
- Inicirati odgovarajuće zakonske izmene koje će obezbediti upotrebu rodno osetljivog jezika u programima i udžbenicima.

Preporuke za :
Ministarstvo prosvete

- Uskladiti pravilnike o ocenjivanju učenika osnovne i srednje škole sa rodno osetljivom školskom dokumentacijom, tako što će opisna ocena biti formulisana rodno osetljivim jezikom (uspešan/uspešna, veoma uspešan/veoma uspešna);
- Preispitati stručni profil nastavnika Građanskog vaspitanja. Nastavnici Građanskog vaspitanja moraju biti i teorijski, ne samo metodički obrazovani. Njima je neophodno poznavanje institucija, istorijskog razvoja i neophodnih uslova za razvoj građanskog društva. Građansko vaspitanje, makar u višim razredima osnovne i u srednjoj školi, pre svega treba da predaju sociolozi, kao primarni eksperti u oblasti proučavanja društvene organizacije i društvenih institucija, a zatim i politikolozi, pravnici i ostali stručnjaci drugih humanističkih disciplina, dodatno obučeni za metodiku radioničke nastave.

Preporuke za :
Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja (ZUOV)

Centar za profesionalni razvoj zaposlenih u obrazovanju

- Kroz odgovarajuću edukaciju povećati osetljivost nastavnika/ca i ostalih zaposlenih u sistemu obrazovanja za rodni sadržaj nastavnog materijala i nastavne prakse;
- Obrazovati nastavnike/ce za prepoznavanje rodnih stereotipa i kad nisu izričita tema radionice;
- Obučavati nastavnike/ce za prepoznavanje sopstvenih predrasuda i stereotipa i njihovo prevazilaženje;
- Osposobljavati nastavnike/ce za prepoznavanje rodno neutralnog, rodno osetljivog i rodno stereotipnog jezika;
- Uvesti temeljnu obuku nastavnika/ca o problemima diskriminacije;
- Uvrstiti rodnu osetljivost u spisak kompetencija definisanih *Standardima kompetencija za profesiju nastavnika*.

Centar za razvoj programa i udžbenika

- Uključiti rodnu ravnopravnost u ciljeve obrazovanja na nivou razreda i predmeta;
- Prilikom odobravanja udžbenika i nastavnih sredstava, procenjivati u kojoj meri njihov sadržaj razgrađuje rodne stereotipe i promoviše rodnu ravnopravnost - u skladu sa Standardom 6 (stav 2) za procenu kvaliteta udžbenika - na osnovu detaljno razrađenih pokazatelja iz opštih preporuka u ovoj publikaciji.

Preporuke za:
stručna udruženja nastavnika/ca srpskog jezika i drugih jezika u upotrebi u nastavi u Republici Srbiji

- Započeti kontinuirani rad na obogaćivanju srpskog jezika rodno osetljivom terminologijom u saradnji sa filološkim fakultetima.

Preporuke za:
stručna udruženja u oblasti društvenih nauka i humanističkih disciplina

- Promovisati rodno osetljiv pristup problemima kojima se bave društvene nauke i humanističke discipline.

Preporuke za:
aktive nastavnika/ca
školske odbore
savete roditelja

- Pokazani aktivizam i preduzimljivost devojčica/devojaka u nastavi Građanskog vaspitanja podržavati i podsticati ih na dalje obrazovanje, tamo gde je to problem (romska i seoska deca). Podsticati akademsko napredovanje devojaka i nakon škole i fakulteta. Podsticati ih da preuzimaju liderske uloge i nakon škole.
- Podsticati devojke da se zapošljavaju i tako povećaju svoje šanse za ostvarenje ekonomske nezavisnosti.
- Promovisati građanski aktivizam i političko angažovanje žena kroz nastavu Građanskog vaspitanja.
- Neprestano razgrađivati stereotipe demonstracijom alternativnih modela ponašanja.
- Razvijati toleranciju za različitost.
- Uključiti i roditelje u sprovođenje nekih radionica koje razbijaju stereotipe o tipičnim muškim i ženskim ulogama i koje se bave dečijim pravima i nasiljem (vršnjačkim, u porodici, verbalnim i emocionalnim nasiljem).
- Programске celine u okviru predmeta sagledati iz rodne perspektive i sprovoditi uz isticanje rodne ravnopravnosti.
- Tumačiti sadržaj aktuelnih udžbenika iz rodne perspektive.

Preporuke za:
Upravu za rodnu ravnopravnost
Ministarstvo rada i socijalne politike

- Stalno pratiti ostvarivanje preporuka upućenih Nacionalnom prosvetnom savetu, ministru prosvete, ZUOV-u, izdavačima i stručnim društvima.
- Uključiti se u osmišljavanje i sprovođenje programa rodne senzibilizacije zaposlenih u obrazovanju.
- Periodično inicirati analize rodno osetljivog sadržaja u obrazovnom materijalu.

SUMMARY

This publication is one of the two publications presenting the results of the analysis of gender content in selected educational material for primary and secondary education in Serbia. The analysis has been conducted as a part of the project „Gender Based Content Analysis of Educational Material in Elementary and Secondary Education in Serbia“ financed by United Nations Development Programme (UNDP), in cooperation with the Delegation of the European Union and with support of Gender Equality Directorate within the Serbian Ministry of Labor and Social Policy. The objective of the project and the analysis has been to provide evidence based recommendations for enhancing the gender sensitivity of the educational materials in primary and secondary education, in line with the National Strategy for Improving the Position of Women and Promotion of Gender Equality.

The analysis was conducted by Assist. Prof. Gorana Đorić Ph.D., Prof. Nevena Petrušić Ph.D., Prof. Dragana Zaharijevski Ph.D., Prof. Danijela Gavrilović Ph.D., Natalija Žunić MA, Miloš Jovanović MA, Nenad Popović MA, Mirjana Vojvodić and Tatjana Obradović-Tošić. Interviews for hidden curricula were conducted by Jelena Stojanović, Dragana Nikolić, Jelena Očaj and Suzana Živković. The project was managed and coordinated by Tamara Živadinović and Suzana Živković (Mena Group).

This particular publication presents the results of the analysis for Civic Education in elementary and secondary schools. Chapter I of the book presents the process of institutionalisation of Civic Education in Serbia since 2001, when education for democracy and civil society became a part of the wider reform of the educational system. Education for democracy and civil society in Serbia adopted the model proposed by the Council of Europe (developed by François Audigier). Model Civic Education was supposed to include cognitive knowledge and capabilities, ethical competencies and value judgments (affective and emotional aspects of it). In relation to the gender content of Civic Education a few recommendations for gender mainstreaming in education for democracy and civic society were provided in a special segment of *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*.⁴⁸

⁴⁸ *Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum*, usvojena 10. oktobra 2007. na 1006. sastanku. Dostupno na: [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp)

In Chapter II analytical dimensions of gender content of Civic Education material are presented and the method used in the analysis is described.

The theoretical framework for the analysis of gender content of educational material was developed based on the scholarship exploring and explaining the sex/gender system. In this literature at least four aspects of gender system formation have been emphasised:

- a) Gender as a social organisation of reproductive behaviour
- b) Gender as a socially imposed sexual division of labour
- c) Gender as a culturally imposed normative definition of ‘proper man’ and ‘proper woman’
- d) Gender as a physiologically conditioned internalisation of cultural norms (gender stereotypes)

Each of these four aspects of formation of gender inequality was used in our analysis as a basis for the selection of gender relevant content of education material. We have developed a set of indicators on which to detect how biological, social, cultural and psychological aspects of gender system translate into the content of education curricula and syllabuses and teachers’ and students’ handbooks. The list of 10 analysed handbooks is given in Chapter II.

The observation unit was defined as a *semantic entity with gender relevant content*. Most often it was a sentence, but frequently pictures and illustrations appeared as observation units as well. Each observation unit was described by a set of characteristics such as:

- *type of character* or characters (subject or object, male or female, famous person or not, single or in a group);
- *language* through which the observation unit has been expressed (gender sensitive, gender neutral, gender stereotypical);
- subject and object *roles* and *activities*;
- activity *context* (family, school, professional, other formal, informal);
- subject’s and object’s *personal characteristics*;
- subject’s and object’s *achievements*;
- *family composition* (if the subject of the sentence is the family).

Data collected in that way were analysed so as to assess:

- a) Quantitative presence of women and men (boys and girls) in the analysed material.
- b) Quantitative presence of gender sensitive vis-à-vis gender stereotyping language.
- c) What are the predominant *family roles and relationships* in which men and women are typically depicted?
- d) What are the predominant *professional and other activities* in which men and women are typically depicted?
- e) How are the *role models* for boys and girls presented?
- f) Which *personal characteristics* are associated with women and men and how are they valued?
- g) How are women and men (boys and girls) presented in relation to their *cognitive abilities and achievements*?

In addition to this general line of analysis, Civic Education material was analysed with respect to its subject specificity. Civic Education has an explicit agenda in both teaching students the basics of democratic institutions and promoting their participation in democratic and development processes. As such it is (or, rather, it may be) a powerful tool for explaining the sources of different stereotypical gender roles and gender inequality and promoting gender equity, as well as enhancing women's participation in the public sphere. Thus, our analysis of Civic Education material also looked at:

- How many and what proportion of topics in the textbooks and teachers' handbooks address gender equity issues in terms of
 - explanation of gender inequality and gender stereotypes and,
 - promotion of women's participation in the public sphere.
- To which extent curricular activities proposed in the textbooks and teachers' handbooks encourage participants to take a critical stance towards the structure of gender relations around them (as different from individualized rational action).
- To which extent the workshop activities proposed (although framed in gender neutral terms of civic activism) presuppose stereotyped gender roles and traditional sexual division of labour.

Since Civic Education is mostly based on teachers' handbooks and implemented through workshop activities, there is a wide scope for teachers' interpretations of the curriculum material. Much of the meaning teachers assign to the curriculum material is subjective, guided by their personal frame of reference, which in its turn may express a wider world view or internalized stereotypes. A final piece of our analysis, hence, aimed at exploring the *hidden curriculum* of the Civic Education teaching process.

The following three chapters present the results of analyses of educational material for lower elementary school (Chapter III), higher elementary school (Chapter IV) and secondary school (Chapter V). In each of the chapters results are presented of the analysis of education plans and programs, and quantitative and thematic analysis of teachers and pupils handbooks. Chapter VI presents the results of hidden curriculum in Civic Education analysis.

Chapter VII is a summary of the main findings of all the analyses conducted: the analysis of education curricula and syllabuses, the analysis of frequency of male and female characters appearing in the handbooks on various dimensions, thematic analysis and the analysis of hidden curriculum. Research findings have indicated the following most important characteristics of gender content in educational materials for the subject Civic Education:

1. Regarding their thematic content, none of the analyzed education curricula and syllabuses contain topics explicitly addressing gender relevant issues⁴⁹. However, in about ten workshops from the handbooks for Civic Education there are topics related to gender issues. A large number of topics listed in the contents of educational programs could be addressed from the gender perspective. Similarly, a gender related set of workshops could be included in the handbooks. In conclusion of our thematic analysis we have suggested topics and workshops whose inclusion in the programs and handbooks would enrich their gender content and, in our opinion, significantly contribute to the realization of the objectives of the Civic Education course.

In accordance with the objectives for the lower grades of elementary school we have suggested topics related to self-esteem development among the girls, toleration for differences (but not to

⁴⁹ As gender relevant in our analysis we considered issues such as social organization of reproductive behavior, sexual division of labour, cultural definition of a *proper woman* and a *proper man*, gendered socialization and development of differential psychological profiles of men and women as well as changing gender relation in different historic periods.

asymmetrical division of power), and nonviolent assertive behavior, in particular among the boys. Regarding the higher grades of elementary school we have suggested a complete redefinition of the programs and handbooks content. The actual program is determined by a “gender neutral” concept of citizenship and related social and political institutions from which it is impossible, in our opinion, to understand the particular conditions which need to be met in order for women to become full-fledged citizens.

Civic Education objectives in higher education would be better achieved, from the gender perspective, if some of the following topics were included in its content:

- Social construction of gender identities and differences
- Forms of discrimination and violent behavior based in gender differences
- Legal framework for gender equality protection.
- Gradual extension of citizenship status to women through legal equality, rights to vote and employment.
- Coincidence of private/public division with the sexual division of labour, and, related to that, preconditions for women’s participation in the public sphere in general and political participation in particular
- Conflict between family and professional roles, and the ways of addressing the problem.
- Sex segregation in education and in labour market.
- Gender representation in media and reinforcement of gender stereotypes

2. The analysis of the quantitative presence of male and female characters in the handbooks for Civic Education came up with the following results.

Quantitative presence of male and female characters in handbooks for different grades is very uneven (in all, there are 4 times more male than female characters. The most balanced presentation of males and females is in handbooks for the lower grades of elementary school. A number of female characters appear in handbooks for I and II grade high school. In the handbooks for higher grades elementary school and the last two high school grades female characters almost entirely disappear.

The number of registered male and female characters depends to a certain extent on the usage of language with regard to its sensitivity to sex. In the lower grade elementary school handbooks gender sensitive language prevails. Handbooks for the higher grade elementary school are written in gender stereotyped language (grammatical male gender is used to refer to generic concepts of the individual, citizen, teacher, student). Handbooks for high school grades I and II are written evenly in gender neutral, gender sensitive and gender stereotyped language. The handbook for the 3rd grade high school uses gender sensitive and gender stereotyped language evenly, whereas the handbook for the IV grade is written in gender stereotyped language exclusively.

Gender stereotypical family roles mark the handbooks for the lower grades elementary school: parents are *mothers*, and most of the *children* and *grandchildren* are boys (with the exception of the handbook for II grade by Creative Center). Professional roles are more evenly presented with the exception of *teachers* who are all female. High school handbooks are dominated by the roles in public sphere (political and professional) which are presented by male characters. This is partly due to the already mentioned systematic usage of gender stereotyped language – male grammatical gender is used to denominate these roles. Similarly, female characters are presented in the activities of care, upbringing and teaching (with the exception of the handbook for II grade by Creative Center), whereas male characters are presented in teaching, decision-making, sports and various activities in the public sphere.

Presented characters are personalised only in the handbooks for lower grade elementary school books. Due to the abstract and universal concept of the *citizen* adopted in the higher grade elementary and high school handbooks, characters presented are purposefully emptied of any particular or personal characteristics. Where presented, some of the personal characteristics are evenly assigned to both girls and boys. However, girls are more frequently described as crying, manipulative and passive, whereas boys are depicted as entrepreneurial, inquisitive, brave, irresponsible... (with the exception of Žirafko – a kid giraffe, a boy who is presented as being kind and caring).

Family and family relations were registered only in the handbooks for the lower grades elementary school. In family relations, children are prevalently presented with mothers and grandmothers. The predominant family model is that of the *complete nuclear family*. In Otkrivaonica 4, for IV grade elementary school „alternative“ family forms are mentioned, such as a single parent family or a

family with an adopted child. Characters in family relations in the handbook for II grade by Creative Centre are presented so that no family form is being promoted.

With regard to how famous (known) people as potential role models are being presented, the analysis showed that all the known people presented in the handbooks were male - philosophers, scientists, writers, rulers, with the exception of the handbook authors who are mostly female.

3. Hidden curriculum analysis revealed the following results. Both teachers and pupils have some established stereotypes on gender roles and characteristics describing boys and girls. Only a small number of teachers recognize gender stereotypes in the education material. Most of them follow the text of a workshop to the letter, in an attempt to achieve the explicit objectives of the workshop, while letting the stereotypes pass “unnoticed”.

Discrimination of women is rarely used by teachers of Civic Education as an illustration in workshops on discrimination. When teachers do talk about women’s discrimination they tend to locate it in the past or in traditionally patriarchal communities. There are, however, teachers who draw attention to contemporary forms of discrimination of women such as potential conflict between the right to work, reproductive rights and the children’s right to parental care.

According to the Civic Education teachers, higher education and professional career is still considered an inappropriate strategy for women, whose “primary” role is to be wives and mothers, among pupils of Roma origin, in village schools, and in secondary vocational schools. A belief (reinforced by experience) that responsibility for “domestic” and caring work primarily rests on mothers, and sometimes on a female child is still widespread, even among the pupils from more modern and urban background.

While conducting the workshops on career planning, most teachers stop short of addressing the problem of double burden for women having to do both, work at home and in the professional arena. Some teachers do discuss the problems associated with the double burden with their pupils, but almost none of them question the “fact” that women can pursue their carrier only together or after they fulfilled their natural tasks of household and caring work.

In addressing the topics related to participation in the public sphere and civic activism, teachers, quite unexpectedly for the subject of Civic Education, neglect to promote women’s participation. Gender division of private and public seems not to have been recognized and no effort is made to highlight it and overcome it in the pupils’ minds. Civic activism is understood and presented by the

teachers as a gender neutral category. Withdrawal of women from participation in public life is presented as a *natural* consequence of their *natural* roles of wives and mothers. As if the teachers have no answer to this “obstacle” hindering women’s more engaged and active participation in the public sphere. That is the point at which we detected the limit for the teachers’ readiness to deconstruct stereotypical gender roles and the structures they originate from.

The last chapter in this study (Chapter VIII) contains recommendations, based on the analysis of results, for the respective stakeholders. The recommendations are related to the content of educational plans and programs, as well as to the content of handbooks for teachers and students. Some of the recommendations address the regulatory framework of the education process.

The recommendations are addressed to the following stakeholders:

- Textbook authors and textbook publishers
- Institute for education development (Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja) - Centre for teachers' professional development
- Institute for education development (Zavod za unapređenje vaspitanja i obrazovanja) - Centre for curriculum and textbook development
- Ministry of Education of the Government of the Republic of Serbia
- Professional association for Serbian and other languages used in schools
- Professional associations in the field of social sciences and humanities
- National Council for Education
- Teachers’ collegiums, School boards
- Gender Equality Directorate, Ministry of Labour and Social Policy of the Government of the Republic of Serbia

CONTENT

I. INSTITUTIONALISATION OF CIVIC EDUCATION I IN SERBIA	9
II. THEORETICAL FRAMEWORK AND METHOD OF ANALYSIS	17
1. Theoretical framework for gender sensitive analysis of teaching material	19
2. Qualitative analysis of teaching material	22
3. Quantitative analysis of teaching material	25
4. Thematic analysis of teaching material	27
III. ANALISYS RESULTS I - IV GRADE ELEMENTARY SCHOOL	29
1. Analysis of education plan and program I – IV, grade elementary school	31
2. Quantitative and thematic analysis of students handbooks, I - IV grade elementary school	36
2.1. Incidence of male and female characters	36
2.2. Incidence of male and female characters in various social roles	37
2.3. Incidence of male and female characters in various activities	40
2.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	43
2.5. Relationships between characters	46
2.6. Family types presented	47
2.7. Usage of gender sensitive language	48
2.8. Model of success and achievement for male and female characters	49
3. Summary	49
IV. ANALISYS RESULTS V - VII GRADE ELEMENTARY SCHOOL	53
1. Analysis of education plan and program, V - VII grade elementary school	55
2. Quantitative analysis of teachers handbooks, V - VII grade elementary school	57
2.1. Incidence of male and female characters	58
2.2. Incidence of male and female characters in various social roles	59
2.3. Incidence of male and female characters in various activities	59
2.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	60
2.5. Relationships between characters	60
2.6. Usage of gender sensitive language	60

2.7. Model of success and achievement for male and female characters	62
2.8. Famous persons presented – role models	62
3. Thematic analysis of teachers handbooks	62
4. Summary	65
V. ANALISIS RESULTS I - IV GRADE HIGH SCHOOL	67
1. Introduction	69
2. Analysis of education plan and program, I – IV grade high school	70
3. Quantitative analysis of students handbooks, I - IV grade high school	75
3.1. Incidence of male and female characters	75
3.2. Incidence of male and female characters in various social roles	77
3.3. Incidence of male and female characters in various activities	80
3.4. Personal characteristics assigned to male and female characters	81
3.5. Relationships between characters	82
3.6. Family types presented	82
3.7. Usage of gender sensitive language	82
3.8. Model of success and achievement for male and female characters	84
3.9. Famous persons presented – role models	84
4. Thematic analysis of teachers handbooks	85
4.1 Teachers handbook for I grade high school	85
4.2 Teachers handbook for II grade high school	86
4.3. Teachers handbook for III grade high school	88
4.4. Teachers handbook for IV grade high school	89
5. Summary	92
VI. ANALYSIS OF HIDDEN CURRICULUM IN CIVIC EDUCATION	95
1. Method of hidden curriculum analysis	97
2. Results of hidden curriculum analysis	99
2.1. Treatment of the workshops explicitly addressing gender equality issues ...	100
2.2. Identification of gender stereotypes contained in teaching materials	100
2.3. Identification of gender stereotyped language used in teaching materials ...	100
2.4. Classroom dynamics common to all workshops	101
2.5. Treatment of the workshops with implicate gender sensitive content	101

2.6. Teachers' gender stereotypes	104
2.7. Students' gender stereotypes	105
ANNEX: Examples for interview questions for hidden curriculum analysis	107
VII. GENDER SENSITIVE ANALYSIS OF CIVIC EDUCATION – SUMMARY	113
VIII. RECOMMENDATIONS FOR STAKEHOLDERS	121
SUMMARY (in English)	127
BIBLIOGRAPHY	141

LITERATURA

- Banč, Šarlot, „Prava žena kao ljudska prava: prilog re-viziji ljudskih prava”, u: *Politike ljudskih prava*, Beogradski krug, No 3-4/1995-1-2/1996.
- Baucal, Aleksandar i dr. (2009), *Procena efekata Građanskog vaspitanja*, Beograd: Građanske inicijative.
- Black's Law Dictionary* (2004), Eight Edition, Thompson West
- Blagojević, Marina, pr. (2000), *Mapiranje mizoginije u Srbiji: diskursi i prakse*, Beograd: Asocijacija za žensku inicijativu
- Branković, Biljana (2009), *Odgovor na neme krike: mapiranje usluga koje pružaju NVO u Srbiji u oblasti rodno zasnovanog nasilja*, Beograd: UNDP Srbija
- Burdije, Pjer (2001), *Vladavina muškaraca*, Podgorica: CID
- Butler, Judith (1997), „Imitation and Gender Insubordination”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Chodorw, Nancy (1997), „The Psychodynamics of the Family”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Duhaček, Daša (1994), „U odbranu prava žene”, predgovor u Vulstonkraft, Meri, *Odbrana prava žene*, Beograd: Filip Višnjić
- Duhaček, Daša, „Politički subjekt u savremenim feminističkim teorijama”, *Ženske studije i komunikacije*: http://zenskestudije.edu.rs/index2.php?option=com_content&do_pdf=1&id=138 (pristup, 08.07.2010)
- Đorić, Gorana (2008), „Making welfare regime analysis sensitive to gender relations”, *Sociološki pregled*, vol. XLII, no. 1, str. 3-26.
- Đorić, Gorana i Gavrilović, Danijela (2007), „Između pronatalističke populacione politike i ženskih reproduktivnih prava: analiza pojavljivanja dva diskursa u pisanim medijima nakon 2000.”, *Sociologija*, vol. XLVIII, no. 1, str. 73-95.
- Đorić, Gorana (2004), „Roditeljstvo kao izvor rodne ekonomske nejednakosti”, u Vilić S. K., Petrušić N., Žunić N. i Đorić G. (2004), *Ljudska prava za žene*, Odbor za građansku inicijativu, Niš
- Fraser, Nancy (1997), „Structuralism or Pragmatics? On Discourse Theory and Feminist Politics”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Gayle, Rubin (1997), „The Traffic in Women: Notes on the 'Political Economy' of Sex”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge

- Gender Equality – Striving for Justice in an Unequal World* (2005), United Nations Research Institute for Social Development
- Gilligan, Carol (1982), *In a Different Voice*, Harvard University Press
- Ilić-Šunderić, Ivana i dr. (2008), *Priručnik sa radionicama za građansko vaspitanje u srednjim školama*, Beograd: Građanske inicijative
- Ilić, Ivan (1980), *Dole škole*, Beograd: BIGZ
- Killbourn, Jane (2001), *Killing us softly 3* [DVD] Media Education Foundation: <http://www.mediaed.org/cgi-bin/commerce.cgi?preadd=action&key=206>
- Killbourn, Jane (2010), *Killing us softly 4* [DVD] Media Education Foundation: <http://www.mediaed.org/cgi-bin/commerce.cgi?preadd=action&key=206>
- Kovač-Cerović, Tinde i Levkov, Ljiljana pr.(2002), *Kvalitetno obrazovanje za sve - put ka razvijenom društvu*, Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju
- Kvalitetno obrazovanje za sve – izazovi reforme obrazovanja u Srbiji (2004), Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Sektor za razvoj obrazovanja i međunarodnu prosvetnu saradnju, Odeljenje za strateški razvoj obrazovanja
- Lefebvre, Henri (1988), *Kritika svakidašnjeg života*, Zagreb: Naprijed.
- Levinas, Emanuel (1995/1996), „Ljudska prava i dobra volja”, u: *Politike ljudskih prava*, Beogradski krug, 3-4/1995-1-2/1996.
- Mimica, Aljoša (2007), *Sociološki rečnik*, Zavod za udžbenike, Beograd
- Mimica, Aljoša (2006), „Sociološki rečnik nekoliko odrednica, još jednom”, *Teme*, br.1/2006.
- Mitchell, Juliet (2000), *Psychoanalysis and Feminism: A Radical Reassessment of Freudian Psychoanalysis*, Basic Books
- Moranjak Bamburać, Nirman, Jusić, Tarik i Isanović, Adla (2007), *Stereotipizacija: predstavljanje žena u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi*, Sarajevo: Mediacentar Sarajevo
- Nicholson, Linda (1997), „Feminism and Marx, *Integrating Kinship with the Economic*”, in Linda Nicholson (ed), *The Second Wave: A Reader in Feminist Theory*, New York and London: Routledge
- Norris, Pippa (1987), *Politics and Sexual Equality: The Comparative Position of Women in Western Democracies*, Colorado: Rienner, Boulder
- Pajvančić, Marijana (2005), *Parlamentarno pravo*, Beograd: Fondacija Konrad Adenauer

- Pajvančić Marijana (2007), „Ustav i ravnopravnost polova”, u: *Međunarodni i domaći pravni okvir ženskih ljudskih prava i rodne ravnopravnosti, Kliničko obrazovanje, Priručnik*, Niš, Ženski istraživački centar Niš i Pravni fakultet Niš
- Papić, Žarana (1997), *Polnost i kultura*, Beograd: Biblioteka XX vek
- Pateman, Carole (1998), *Ženski nered*, Zagreb: Ženska infoteka
- Petrušić, Nevena, pr. (2007), *Putevi ostvarivanja rodne ravnopravnosti i jednakih mogućnosti, od ideje do prakse*, Beograd: Savet za ravnopravnost polova vlade Republike Srbije i Misija OEBS-a u Srbiji
- Phillips, Anne (2001), *(O)Rađanje Demokracije*, Zagreb: Ženska infoteka
- Phillips, Anne (1998), „Democracy”, in: Jaggard, Alison M. and Young, Iris Marion, ed., *A Companion to Feminist Philosophy*, Blackwell Publishers Ltd., str. 511-518.
- Pincus, Fred L. (2000), „Discrimination Comes in Many Forms: Individual, Institutional and Structural”, in: Adams, M., Blumenfeld, W. and Castaneda, R., *Readings for Diversity and Social Justice*, New York: Routledge
- Polni stereotipi (2002)*, Posebno izdanje, Nova srpska politička misao, 2/2002.
- Reid Margaret, F., Kerr Brinck and Miller Will (2003), *Glass Walls and Glass Ceilings: Women's Representation in State and Municipal Bureaucracies*, Praeger, Westport
- Rhode, Deborah L. (2004), „The Politics of Paradigms: Gender Difference and Gender Disadvantage”, in: Phillips, Anne, ed., *Feminism and Politics*, New York, Oxford: University Press
- Rosener, Judy B. (1997), „Leadership and the Paradox of Gender”, in: Walsh Roth, Mary, ed., *Women, Man and Gender – Ongoing Debates*, New Haven: Yale University Press
- Salecl, Renata (1996), „Žene kao simptom prava”, *Ženske studije* br.4/1996.
- Sarnavka, Sanja (2006), *Put do vlastitog pogleda*, Zagreb: B.a.B.e.
- Sarnavka, Sanja i Kunac, Suzana (2006), *Nevinost bez zaštite: Žene i mediji - Percepcija medijskih sadržaja žena u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji i Crnoj Gori*, B.a.B.e., Zagreb
- Savić, Svenka, Marijana Čanak, Veronika Mitro i Gordana Štasni (2009), *Rod i jezik*, Novi Sad: Ženske studije i istraživanja i Futura publikacije
- Sheryl J., Grana (2002), *Women and (In)Justice*, Boston: Allyn and Bacon
- Smith, Alan, Fountain, Susan i Mclean, Hugh (2002), *Građansko vaspitanje u osnovnim i srednjim školama u Republici Srbiji*, UNICEF, Beograd, UNESCO, Pariz; Fond za otvoreno društvo, Beograd; Institut za otvoreno društvo, Budimpešta

- Tomanović, Smiljka (2004), *Sociologija detinjstva*, Sociološka hrestomatija, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva
- Trebešanin, Žarko (2002), „Stereotip o ženi u srpskoj kulturi”, *Nova srpska politička misao*, Posebno izdanje, 2/2002.
- Turner, Brajan S., ed. (2006), *The Cambridge Dictionary of Sociology*, Cambridge: University Press
- Verba, Sidney and Nie, Norman H. (1987), *Participation in America, Political Democracy and Social Equality*, Chicago: University Chicago Press
- Vulstonkraft, Meri (1994), *Obrana prava žene*, Beograd: Filip Višnjić
- Vušković, Lina i Trifunović, Zorica pr. (2007), *Ženska strana rata*, Beograd: Žene u crnom
- Walsh Roth, Mary, ed. (1997), *Women, Man and Gender - Ongoing Debates*, New Haven: Yale University Press
- Young, M. Iris (2002), „Five Faces of Oppression”, in: Asumah, Seth and Johnston-Anumonwo, Ibipo, ed., *Diversity, Multiculturalism and Social Justice*, New York: Global Publications Binghamton University
- Žunić, Natalija (2005), „Jednaka prava muškaraca i žena u društvu i mehanizmi rodne ravnopravnosti – Srbija versus EU”, u: *Pravni sistem Republike Srbije – usaglašavanje sa pravom EU*, Zbornik radova, Niš: Pravni fakultet
- Žunić, Natalija (2004), „Žene u političkom i javnom životu – činjenice i mogućnosti”, u: *Ljudska prava za žene*, Zbornik radova, Niš, Odbor za građansku inicijativu

Internet-stranice:

Autnomni ženski centar: <http://www.womenngo.org.rs/content/view/73/104/>

Blic: <http://www.blic.rs/Vesti/Hronika/191216/Osnovac-snimao-seks-sa-devojciicom>

Građanske inicijative – priručnici za nastavnike/ce:

<http://www.gradjanske.org/page/civicEducationProgram/sr/civicEducationSubject/manuals.html>

Građanske inicijative – specijalistička obuka za nastavnike/ce Građanskog vaspitanja:

<http://www.gradjanske.org/page/civicEducationProgram/sr.html>

Istraživanje udruženja građana SPOT iz Subotice: <http://www.borba.rs/content/view/6907/> (pristup 01.07.2010)

Ministarstvo prosvete Republike Srbije, nastavni planovi i programi: <http://www.mp.gov.rs/page.php?page=107> (pristup 15.02.2010)

Preporuke Saveta ministara, rezolucije, izveštaji, zakoni:

Concluding comments of the Committee on the Elimination of Discrimination against Women (CEDAW): Serbia: <http://daccess-ods.un.org/TMP/9832232.59449005.html>

Equality and democracy: utopia or challenge? (1996), European Committee for Equality between Women and Men, Council of Europe, Council of Europe Publishing

Izveštaji specijalne izvestiteljke o nasilju protiv žena, njegovim uzrocima i posledicama (1995-2009), Ujedinjene nacije: <http://www2.ohchr.org/english/issues/women/rapporteur/annual.htm> (pristup 01.07.2010)

Recommendation CM/Rec(2007)13 of the Committee of Ministers to member states on gender mainstreaming in education and explanatory memorandum, usvojena 10. oktobra 2007. na 1006. sastanku: [http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec\(2007\)13.asp](http://www.coe.int/t/e/human_rights/equality/02._gender_mainstreaming/091_CM_Rec(2007)13.asp) (pristup 19. 05. 2010)

Recommendation Rec (2002)12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship, od 16. oktobra 2002: <https://wcd.coe.int> (pristup 19.05.2010)

Rezolucija 1325, *Žene, mir, bezbednost* Saveta bezbednosti UN (Resolution S/RES/1325 (2000)), usvojena 31. oktobra 2000. na 4213. sastanku: www.un.org/events/res_1325e.pdf

Zakon o oglašavanju: http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?Id=274&t=Z#, stranica posećena 5.07.2010

Zakon o osnovama sistema obrazovanja, Službeni glasnik Republike Srbije, 12/72/2009/09: <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=9> (pristup 12.04. 2010)

Zakon o udžbenicima i drugim nastavnim sredstvima, Službeni glasnik Republike Srbije, 12/722009/10: <http://www.mp.gov.rs/propisi/propis.php?id=9> (pristup 15.05.2010)

Zakon o zabrani diskriminacija, Službeni glasnik Republike Srbije, 22/20009 od 30.03.2009: http://www.parlament.gov.rs/content/lat/akta/akta_detalji.asp?id=539&t=Z# (pristup 05.07.2010)

Analizirani udžbenici i priručnici:

Bubanj, Branka; Vlajkov, Milesa; Mali, Sandra i Pejović-Sebić, Tatjana (2006), *Ja i drugi, Građansko vaspitanje – saznanje o sebi drugima*, udžbenik za 1. i 2. razred osnovne škole, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd. (Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, rešenjem br. 6-00-00149/2006-06 od 22.05.2006. godine, odobrilo je ovaj udžbenik za izdavanje i upotrebu u prvom i drugom razredu osnovne škole)

- Čuk, Tatjana (2006), *Otkrivaonica 4: građansko vaspitanje: čitanka sa radnom sveskom za četvrti razred osnovne škole, Odiseja, Beograd.* (Odobrena je za upotrebu u osnovnim školama kao nastavni materijal na srpskom jeziku i ćirilичnom pismu rešenjem Ministarstva prosvete i sporta Republike Srbije broj 6-00-00148/2006-06 od 11.05.2006)
- Dejanović Vesna; Pešić, dr Mirjana; Popadić, dr Dragan; Kijevčanin, Slavica; Krivačić, Marija; Mrše, Snježana i Petrović, Danijela ed. (2002), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 1. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd,.
- Građansko vaspitanje za peti razred osnovne škole (drugo dopunjeno izdanje)*, (2006), Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd.
- Grujić, Smiljana; Trkulja, Miljana; Vlahović, Eleonora i Đuričić, Nataša (2006), *Građansko vaspitanje za sedmi razred osnovne škole*, Republika Srbija, Ministarstvo prosvete i sporta, Beograd.
- Ignjatović-Savić, Tatjana; Dimitrijević, Jelena; Živković, Valerija; Žica, Stanka; Živanović, Tatjana; Grujić, Smiljana i Ostojić, Marina (2008), *Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima: radna sveska za drugi razred osnovne škole*, Kreativni centar, Beograd. (Ministar prosvete Republike Srbije odobrio je izdavanje i upotrebu ove radne sveske u okviru udžbeničkog kompleta za Građansko vaspitanje – saznanje o sebi i drugima u drugom razredu osnovne škole rešenjem broj 650-02-00185/2008 -06)
- Korać, dr Nada; Marić, mr Zorica; Gajin, mr Saša; Vlahović, Eleonora; Đuričić, Nataša ed. (2005), *Priručnik za nastavnike - Građansko vaspitanje za 4. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.
- Pešić, dr Mirjana; Popadić, dr Dragan; Radulović, mr Lidija; Petrović, mr Danijela; Vučković-Šahović, dr Nevena; Dejanović, Vesna; Kijevčanin, Slavica i Mrše, mr Snježana ed. (2002), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 2. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.
- Popadić, prof. dr Dragan; Vujačić, prof. dr Ilija; Petrović, mr Danijela; Dereta, Miljenko; Aksentijević, Zagorka; Gošović, Radmila; Rudić, Marija; Azanjac, Tanja; Đuričić, Nataša; Očić, Vera ed. (2004), *Vodič za nastavnike - Građansko vaspitanje za 3. razred srednje škole*, Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije, Beograd.
- Projekat Građanin VI: priručnik za nastavnike (We the people... Project Citizen, 1996, Center for Civic education, Project Citizen Center for Civic Education, Calabasas, CA and Project Citizen, National Conference of State Legislatures, Denver, CO) - preveo i pojmovnik sastavio Novak Gajić (2004), Građanske inicijative, Beograd.*